

Kolendo, Jerzy

Mitra - "Invictus Deus" w Novae

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 27 (254), 97-103

1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JERZY KOLENDO

Mitra — *Invictus Deus* w Novae

W badaniach nad religią rzymską okresu wczesnego cesarstwa ogromną rolę odgrywają źródła epigraficzne i archeologiczne. Pozwalają one na badanie problematyki rozprzestrzeniania się poszczególnych kultów zarówno w aspekcie terytorialnym, jak i chronologicznym. W wielu wypadkach napisy umożliwiają również odpowiedź na pytanie dotyczące środowiska społecznego wyznawców poszczególnych kultów. Określenie parametrów geograficznych, chronologicznych i społecznych rozprzestrzenienia się poszczególnych kultów wymaga opracowania odpowiednich korpusów zabytków, których przykładem mogą być tomy znanej serii „*Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*”, publikowanej pod redakcją M. J. Vermaserena.

Niniejsze uwagi dotyczą kultu Mitry w Novae, gdzie stacjonował legion I italski, strzegący dolnomezyjskiego odcinka granicy na Dunaju. W drugim tomie korpusu zabytków mitraistycznych opublikowanym przez Vermaserena w 1960 r. Novae jest reprezentowane tylko przez trzy zabytki¹. Niestety, nawet w momencie publikacji nie było to pełne zestawienie, a najcenniejsza inskrypcja mitraistyczna z Novae została podana w całkowicie błędnej formie, bez wykorzystania pełnej literatury.

Wykopaliska ekspedycji archeologicznej polskiej i bułgarskiej, rozpoczęte w 1960 r.², oraz pewne przypadkowe odkrycia pozwoliły w sposób istotny powiększyć ilość zabytków związanych z kultem Mitry

¹ M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriaeae*, t. 2, Hagae Comitum 1960, s. 356 i n., nr 2267—2269. Por.: M. Tačeva-Hitova, *Istorija na iztočnite kultove v Dolna Mizija i Trakija V v. pr. n. e./IV v. ot.n.e.*, Sofia 1982, s. 438. Autorka nie daje katalogu zabytków mitraistycznych, lecz tylko listę inskrypcji, na której znalazły się dwa teksty z Novae. Wersja angielska tej pracy nie omawia kultu Mitry. Por.: ead., *Eastern Cults in Moesia Inferior and Thracia (5th Century B.C.—4th Century A.D.)*, Leiden 1983.

² Sprawozdania z wykopalisk w Novae — w rocznikach „*Archeologii*” od 1961 r. Por.: J. Kolendo, *Historia odkryć i publikacji inskrypcji z Novae*, *Novvaensia* I, 1987, s. 36—51; V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, *Inscriptions latines de Novae*, Poznań (w druku).

w Novae. Niektóre z nich były jednak błędnie interpretowane. Niekiedy nie łączono ich z Novae, z kolei powstawały rzekome zabytki mitraistyczne pochodzące z tej miejscowości. Konieczne stały się więc *addenda* i *corrigenenda* do dotychczasowych opracowań poświęconych kultowi Mitry w Novae, czy raezej na terenie Półwyspu Bałkańskiego³. Wymaga też przedyskutowania sprawa łączenia z Mitrą inskrypcji, w których brak wprawdzie imienia tego boga, występuje za to określenie *Invictus*.

Oto świadectwa kultu Mitry w Novae.

1. Blok z marmuru zniszczony w górnej i dolnej części o rozmiarach: obecna wysokość 0,19, szerokość 0,34, grubość 0,225 m⁴. Na jego przedniej ścianie znajdował się napis, podczas gdy na ścianach bocznych widoczne są przedstawienia dadoforów towarzyszących Mitrze. Stan zachowania tych postaci (bez głów i nóg) dowodzi, że mamy obecnie tylko około połowy bazy, na której stał posąg Mitry⁵. Weryfikacja na kamieniu pozwala na przyjęcie tekstu w następującej postaci:

[*Invicto*] / *deo* / *Melichrysus* / *P. Caragoni Philopalaestri*.

Pierwszy wydawca, D. Detschew, dał w 1939 r. następującą lekturę tego tekstu, przejętą następnie w 1960 r. przez M. J. Vermaserena: *leo* / *Melichrisus* / *P. Caragoni Philopalaestri*. Słowo *leo*, nie do przyjęcia z punktu widzenia paleograficznego, miało odnosić się do jednego ze stopni inicjacji w kulcie Mitry. W 1939 r. H. Nesselhauf w pracy poświęconej organizacji służby celnej nad Dunajem dał pogłębioną interpretację tego tekstu, zmieniającą też jego lekturę. Wysunął on przypuszczenie, że *P. Caragonius Philopalaestrus*, właściciel niewolnika *Melichrisusa*, jest identyczny z *Charagoniusem Philopalaestrum* znanym z inskrypcji z *Histrii*, zwanej *horothesia Laberiusa Maximusa*, wysta-

³ M. Tačeva-Hitova, *Istorija...*, s. 439—461; V. Najdenova, *Mitrazm Nižnej Mezii i Trakii (I—III w. n.e.)*, Avtoreferat kandid. dis., Moskva 1975, ss. 23; ead., *Mithraism in Lower Moesia and Thrace*, ANRW II, 1989, 18, 2, s. 1397—1422; ead., *Mithraic Studies in Bulgaria*, *Journal of Mithraic Studies* I, 1976, s. 99—101; ead., *Chronologia zabytkow związanych z kultem Mitry z terenów Mezii Dolnej i Tracji*, *Balkanica Posnaniensia* I, 1984, s. 217—224; J. Kolendo, w: *Archeologia XXIII, 1972 (1973)*, s. 66 i n.; id., *Miejsca kultu religijnego w Novae*, *Balkanica Posnaniensia* V, 1989, s. 266, przyp. 31.

⁴ Podając rozmiary zabytku i rodzaj kamienia, z którego został wykonany, gdyż są to dane pozwalające na ocenę wysiłku finansowego związanego z wystawieniem pomnika religijnego.

⁵ D. Detschew, *Antike Denkmäler aus Bulgarien*, AB XXXI, 1939, col. 130—132 i fot. nr 152 = *Epigraphica* III, 1941, s. 191; H. Nesselhauf, *Publicum portorii Illyrici utriusque et ripae Thraciae*, *Epigraphica* I, 1939, s. 334 = AE 1940, 100; A. Dobo, *Publicum Portorium Illyrici*, Budapest 1940, nr 87a; B. Gerov, *Romanizmät meždu Dunava i Balkana. Čast I. Ot Avgust du Hadrian*, *Godišnik na Sofijskija Universitet, Istoriko-filologičeski Fakultet* LXV, 1984/1949, kn. 4, s. 79, nr 45; M. J. Vermaseren, op. cit., s. 356, nr 2269, fig. 631.

wionej 25 października 100 r. i dotyczącej przywilejów mieszkańców tego miasta (zwolnienie od opłat celnych drzewa przywożonego z wyspy Peuke oraz ryb łowionych w Dunaju)⁶. Wiersz szósty tej inskrypcji brzmi: *Charagonio Philopalaestro con[ductori publici por]tori ripae Thraciae postulante*. H. Nesselhauf proponował nawet uzupełnienie inskrypcji z Novae uważając, że po imieniu P. Caragoniusa Philopalaestra szedł, tak jak w inskrypcji z Histrii, jego tytuł. Dokładna analiza powierzchni kamienia z Novae pozwoliła stwierdzić, że po ostatniej zachowanej linii napisu nie było już więcej tekstu. Należy więc, przyjmując całkowicie identyfikację osoby P. Caragoniusa Philopalaestra, odrzucić zaproponowane przez Nesselhaufa uzupełnienie. Ta identyfikacja nadaje zabytkowi z Novae zupełnie wyjątkowe znaczenie. Okazał się on bowiem nie tylko źródłem mówiącym o istnieniu stacji celnej w Novae. Dowiadujemy się, że duży pomnik z marmuru ku czci Mitry wystawia niewolnik należący do dzierżawcy cel w okręgu leżącym nad dolnym Dunajem⁷. Co więcej, możemy wydatować ten zabytek na ok. 100 r. n.e. Jest to więc jedno z najstarszych datowanych świadectw mówiących o rozpowszechnieniu się kultu Mitry nad dolnym Dunajem⁸.

Zwraca uwagę, że napis nie wymienia imienia Mitry, lecz tylko jego określenie *Invictus* — „Niezwyciężony”. Z Novae znamy jeszcze pięć dalszych inskrypcji, w których występuje ten przydomek. Z punktu widzenia formalnego mógłby się on odnosić również do *Sol Invictus*⁹. Kult niezwyciężonego Słońca jest poświadczony w Novae fragmentarycznie zachowaną tabliczką z przedstawieniem Luny oraz napisem: *[Soli Invic]to / [et Lunae]*¹⁰. Trzeba jednak pamiętać, że kult *Sol Invictus* zdobywa szeroką popularność od czasów Heliogabala, a wcześniejsze świadectwa są bardzo nieliczne.

Określenie *Invictus* występuje jeszcze przy imionach innych bóstw¹¹,

⁶ D. M. Pippidi, *Das Stadtgebiet von Histria in römischer Zeit auf Grund der horothesia des Laberius Maximus* (SEG I 329), [w:] *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin 1962, s. 133—153; id., *Contributii la istoria veche a Romaniei*, București 1967, s. 349—385 i cytowana tam literatura.

⁷ Niewolnik *vectigalis Illyrici* w Guberevci (Moesia Superior) wystawia świątynię ku czci Mitry — CIL III, 8163 = M. J. Vermaseren, op. cit., s. 348, nr 2235.

⁸ V. Najdenova (patrz przyp. 3) nie wykorzystuje tego zabytku w rozważaniach o czasie pojawienia się kultu Mitry nad dolnym Dunajem.

⁹ G. H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden 1972. Por.: J. Kolendo, *Nomenclator*, „memoria” del suo padrone o del suo patrono. *Studio storico ed epigrafico*, Faenza 1989, s. 50.

¹⁰ V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, op. cit., nr 25; J. Kolendo, *Une dédicace à Luna faite par un primus pilus à Novae*, [w:] *Mélanges G. Mihailov* (w druku).

¹¹ E. De Ruggiero, *Invictus*, DE IV, s. 79 i n. Por.: S. Weinstock, *Victor and Invictus*, HThR L, 1957, s. 211—247.

takich jak Herkules, Jowisz, Merkury, Priap, Saturn, Sarapis czy Sylwanus. W takiej sytuacji wydawać by się mogło, że ten przydomek nie określa w sposób jednoznaczny bóstwa, do którego się odnosił. Dla Rzymian było więc ewidentne, że Deus Invictus to Mitra, którego kult był przecież nadzwyczaj popularny, zwłaszcza na terenach przygranicznych. W innych wypadkach trzeba było podawać koniecznie imię bóstwa, do którego odnosił się ten epitet. Starożytni nie mieli wątpliwości, że Invictus to Mitra, zwłaszcza iż miejsce wystawienia pomników religijnych, a w wielu wypadkach również i ikonografia, na to wskazywała. My możemy mieć jednak pewne wątpliwości w sytuacji, kiedy inskrypcja jest zniszczona i nie można całkowicie wykluczyć, że w partii tekstu, która się nie zachowała, znajdowało się imię bóstwa innego niż Mitra. Każdy więc taki wypadek należy bardzo starannie zanalizować.

2. Fragment ołtarza z piaskowca o rozmiarach 0,33 m × 0,18 m × 0,10 m. Pierwotna szerokość wynosiła ok. 0,35 m¹².

[*Invicto D(eo) / [— — gi]us Maxim[ianus] pro se / [et — — —]gio Celso / [— —]tre / [v(otum) s(olvit) l(ibens)] m(erito).*

Nie można wykluczyć, że imię bóstwa Mitry występowało w skrócie w drugim wierszu zredukowane do litery *M*. Ołtarz wystawia [*— — — gi]us Maxim[ianus]* za siebie oraz za osobę, która nazywa się [*—]gius Celsus*. Jest to ojciec lub brat dedykanta, jak o tym świadczy piąty wiersz napisu, gdzie możemy przyjąć dwa uzupełnienia: [*fra]tre* lub [*pa]tre*. Dedykant jest cywilem nie piastującym żadnej funkcji oficjalnej. Imiona wskazywałyby, że był to imigrant z Italii lub też osoba całkowicie zromanizowana.

3. Ołtarz z wapienia, z którego nie zachowała się górna część¹³. Obecna wysokość 0,57 m, szerokość 0,67 m, grubość 0,38 m.

[*— — — —] / Invicto / C. Iulius / Maximus / praef(ectus) castr(orum) / leg(ionis) I Ital(icae).*

Ołtarz wystawia *praefectus castrorum*, prefekt obozu, druga pod względem znaczenia osoba w legionie. Jej tytuł w formie występującej w tej inskrypcji wraz z nazwą legionu spotyka się w napisach z okresu

¹² J. Kolendo, w: *Archeologia XXII*, 1972 (1973), s. 65—67, nr 2, fig. 47, 48; id., [w:] *Novae — Sektor Zachodni 1970. Wyniki badań wykopaliskowych ekspedycji archeologicznej UAM*, Poznań 1973, s. 147 i ryc. 96; V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, op. cit., nr 19.

¹³ S. Stefanov, *Antični pametnici ot Svištovsko*, IBAI V, 1928/1929, s. 324; I. Velkov, *Novootkriti starini*, IBAI V, 1928/1929, s. 374; G. Kazarow, *Antike Denkmäler aus Nordbulgarien*, AB XXVII, 1932, col. 121, nr 6 i fot. 57 = AE 1932, 53; B. Gerov, op. cit., nr 10; M. J. Vermaseren, op. cit., s. 357, nr 2270.

od Domicjana do Septimiusa Sewera¹⁴. Taka chronologia zabytków wyklucza raczej ewentualność, aby był on wystawiony ku czci Sol Invictus, którego kult rozpowszechnia się dopiero w III w.

4. Ołtarz z wapienia odkryty w 1981 r. o rozmiarach 0,65 m × × 0,48 m × 0,33 m¹⁵. Został on znaleziony w czasie wykopalisk w Iatrus, miejscowości leżącej 15 km na wschód od Novae. Znajdował się tam obóz wojskowy funkcjonujący w IV—VI w. Jeden z wydawców tej inskrypcji K. Vahtel sądzi, że ołtarz ten został przeniesiony tam w okresie późnego antyku z Novae i użyty jako materiał budowlany, podczas gdy V. Najdenova jest zdania, iż mamy tu do czynienia z pomnikiem wystawionym w Iatrus. Pierwsza z tych interpretacji wydaje się być bardziej przekonująca. Z Iatrus nie znamy żadnych konstrukcji wojskowych z okresu wczesnego cesarstwa. Ślady osadnictwa datowane na ten okres są bardzo nieliczne i odnoszą się do osiedla o charakterze cywilnym. Oto tekst tego napisu:

Invicto / Ti(tus) Claudios (sic) / ZHnodotos (sic) / sig(nifer) (centuriae) Iuni Pac(ati) leg(ionis) I Ital(icae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) a(nimo).

Ołtarz wystawia *signifer* centurii, żołnierz, który nosił jej znak — *signum*. Zwracają uwagę greckie formy w napisie łacińskim, takie jak końcówki imion na -os oraz użycie litery *etha* zamiast *e*. Dowodzić to może, że wystawca pochodził z greckojęzycznej części Imperium.

5. Ołtarz z wapienia odkryty w Iatrus w 1979 r. o rozmiarach 0,40 m × 0,22 m¹⁶. Zabytek jest dość zniszczony.

[N]um(ini) / [I]nvinc[ti] / [.] Ulp(ius) / Apollin(aris) / [e]x v(oto) p(osuit).

Z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, że ten zabytek został przeniesiony w okresie późnego cesarstwa z Novae do Iatrus. Zwraca uwagę formuła *Numini Invicti*, która ma analogię w jednej inskrypcji z Apulum w Dacji¹⁷. W tym wypadku *Invictus* musi odnosić się do Mitry, boga powszechnie uznawanego za niezwykłego, gdyż inaczej tekst byłby zupełnie niezrozumiały.

6. Z Iatrus pochodzi jeszcze jedna inskrypcja wystawiona ku czci

¹⁴ G. Lopuszanski, *La transformation du corps des officiers supérieurs dans l'année romaine du 1er au IIIe siècle après J.-C.*, Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole Française de Rome 1938, s. 139 i 143; A. von Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, 2 durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von B. Dobson, Köln-Graz 1967, s. XXXI i n., 120.

¹⁵ K. Vahtel [Wachtel], V. Najdenova, *Pametnici za kulta na Liber i Mitra ot Jatrus (Dolna Mizija)*, Arheologija (Sofia) XXVI, 1984, kn. 1, s. 39—45, a zwłaszcza s. 41 i n. i fig. 3 = AE 1985, 762.

¹⁶ K. Vahtel, V. Najdenova, op. cit., s. 42, fig. 4 = AE 1985, 763.

¹⁷ M. J. Vermaseren, op. cit., nr 1963. Por.: K. Vahtel, V. Najdenova, op. cit., s. 44, przyp. 22.

Invictus przez centuriona legionu italskiego, która, jak można przypuszczać, została przeniesiona z Novae¹⁸. Znajduje się ona na ołtarzu z wapienia o rozmiarach: 0,74 m × 0,41 m × 0,41 m.

Invicto / M. Ulpius / Modianu[s] / [(centurio)] leg(ionis) I Ita(licae) / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) m(erito).

7—9. Znany również trzy zachowane fragmentarycznie płytki wotywne związane z kultem Mitry, które zostały odkryte w Novae¹⁹. Jedna z nich przynosi imię dedykanta²⁰.

10. Najcenniejszym zabytkiem dotyczącym kultu Mitry w Novae jest odkryte w 1984 r. małe mitreum leżące na południowy zachód od obozu legionowego. Znaleziono tam pięć ołtarzy, z których trzy miały napisy, jak również szereg lamp glinianych, naczynia szklane oraz skarb (monety). Publikacje tego nadzwyczaj cennego zespołu przygotowuje V. Najdenova²¹.

Trudności interpretacji skomplikowanej niekiedy ikonografii mitraistycznej spowodowały, że wiązano z kultem Mitry w Novae pewne zabytki, które w rzeczywistości należy interpretować inaczej, jako fragment monumentalnego nagrobka z przedstawieniem tzw. żałobnego Attysa²² czy też jako przedstawienie związane z kultem Jeźdźców dunajskich²³.

Podsumowując te uwagi można stwierdzić, że wśród wyznawców kultu Mitry w Novae spotykamy oficerów legionu I italskiego (*praefectus castrorum* — nr 3, *centurio* — nr 6, *signifer* — nr 4), niewolnika zatrudnionego w administracji celnej (nr 1) oraz osoby cywilne. Naturalnie, należy pamiętać, że inskrypcje na ołtarzach mówią nam tylko o zamożnych wyznawcach tego kultu.

¹⁸ H. Krummrey, *Inscripfen*, Klio XLVII, 1966, s. 359—362; id., *Erste Ergebnisse einer Lehrgrabung im niedermösischen Kastell Iatrus*, Das Altertum IX, 1963, s. 232 i fot. na s. 23.

¹⁹ (1) IBAD II, 1911, s. 57 i n., nr 8 i fot. nr 8 (G. Kacarov); M. J. Vermaseren, op. cit., s. 356, nr 2267; *Archeologia* XII, 1961 (1962), s. 151, nr 8; (2) AB XIX—XX, 1919, col. 50, nr 7 i fot. nr 33; M. J. Vermaseren, op. cit., s. 357, nr 2270; *Archeologia* XII, 1961 (1962), s. 151, nr 9.

²⁰ V. Božilova, J. Kolendo, L. Mrozewicz, op. cit., nr 20.

²¹ V. Najdenova, *Mithraism...*, s. 1421, przyp. 200.

²² V. Najdenova, *Nov mitraističen pametnik ot Nove*, *Arheologija* XV, 1973, z. 4, s. 45—50. Por. A. Sadurska, *Funkcja i geneza motywów mitologicznych w rzeźbie z Novae (Attys, Europa)*, *Balkanica Posnaniensia* I, 1984, s. 198—202 — inna, przekonywująca interpretacja tego zabytku.

²³ IBAI I, 1921/1922, s. 144, fig. 104 (G. Kacarov); *Archeologia* XII, 1961 (1962), s. 151, nr 10. Por. D. Tudor, *I cavalieri Danubiani, Ephemeris Dacoromana* VII, 1937, s. 317 i n., nr 47; id., *Corpus monumentorum religionis Equitum Danuviorum* (CMRED), I: *The Monuments*, Leiden 1969, s. 50, nr 84 i pl. XLIV.

INVICTUS DEUS MITHRA A NOVAE

(Résumé)

Le culte de Mithra à Novae, camp de la légion I Italica, se trouve aujourd'hui confirmé par 6 inscriptions et 3 plaques votives. Le Mithrée, découvert en 1984, n'est toujours pas publié. Trois parmi ces inscriptions furent réutilisées pour la construction des murs d'une forteresse du Bas Empire à Iatrus (Krivina), située à 15 km à l'est de Novae. Comme à Krivina on ne trouve que très peu de vestiges d'habitat civil de l'époque du Haut Empire, il est tout à fait légitime de penser que les trois inscriptions qui en proviennent, dont deux furent érigées par les militaires de la légion I Italica, ont y été transportées de Novae aux IVe—Ve s.

Dans les inscriptions de Novae le nom de Mithra n'apparaît dans aucun des cas, seule est citée l'épithète *Invictus* dont il était accompagné. Très répandue, elle suffisait à identifier le dieu, surtout avant l'apparition du culte de Sol Invictus au IIIe siècle. L'épithète *Invictus* apparaît également avec les noms d'autres divinités mais toujours en apposition, avec le nom de la divinité, et non pas à la place du nom.

L'article apporte quelques rectifications dans les textes des inscriptions mithriaques de Novae tout en précisant que certains monuments étaient à tort liés au culte de Mithra.